Algemene Rekenkamer

Energielabel voor koopwoningen

Rapport behorend bij verantwoordingsonderzoek naar begrotingshoofdstuk XVIII

2016

INZICHT IN BELEIDS-RESULTATEN

Energielabel voor koopwoningen

Rapport behorend bij verantwoordingsonderzoek naar begrotings-hoofdstuk XVIII

De tekst van het rapport *Energielabel voor koopwoningen* is vastgesteld op 4 mei 2016.
Het rapport is op 18 mei 2016 aangeboden aan de Tweede Kamer.

Inhoud

Rapport in het kort

De Algemene Rekenkamer heeft onderzoek gedaan naar de betrouwbaarheid en de effectiviteit van het energielabel voor koopwoningen. Dit energielabel, dat in de hele Europese Unie (EU) verplicht is gesteld, laat zien hoe energiezuinig een woning is. Er zijn zeven klassen: label A is zeer energiezuinig, label G is zeer onzuinig. Huiseigenaren moeten het label bij verkoop van hun woning overhandigen aan kopers. De gedachte is dat dit leidt tot meer energiezuinige woningen. In Nederland is de minister voor Wonen en Rijksdienst (WenR) verantwoordelijk voor het beleid rond het energielabel voor woningen.[1]

Betrouwbaarheid energielabel onvoldoende gewaarborgd

In het nieuwe systeem van energielabels voor woningen is het nog zoeken naar een balans tussen betrouwbaarheid (het energielabel moet kloppen met de werkelijke energiezuinigheid van een woning) en laagdrempeligheid (het verkrijgen van een energielabel moet niet te ingewikkeld zijn voor woningeigenaren). Het in Nederland gekozen systeem is - op aandringen van de Tweede Kamer - zeer laagdrempelig gemaakt. Woningen worden op afstand en op substantieel minder punten getoetst dan in het oude systeem (tien in plaats van 150 toetspunten). De minister voor WenR gaf in juli 2014 in een overleg met de Tweede Kamer ten onrechte aan dat 90% van de woningen in het nieuwe systeem in dezelfde klasse zou gaan vallen als in de oude situatie, terwijl uit een onderliggend onderzoek bleek dat dit percentage 53 was. Van de woningen zou 47% door de aanpassing van het meetsysteem dus in een andere klasse vallen en een afwijkend label krijgen. Op basis van de informatie die de minister aan de Tweede Kamer verstrekte, maakte de Tweede Kamer de keuze voor het nieuwe systeem. Dat er grote verschillen in de uitkomst tussen het oude en het nieuwe systeem zijn, betekent dat óf één van die twee systemen niet betrouwbaar is, óf dat beide systemen niet betrouwbaar zijn.

In maart 2016 stuurde de minister nieuw onderzoek naar de Tweede Kamer en kwam terug op de verkeerde cijfers uit 2014.

De woningeigenaar moet in dit nieuwe systeem zelf aangeven welke maatregelen er in de woning zijn getroffen. De controle van de ingevulde gegevens gaat niet altijd goed. En toezicht hierop ontbreekt. Dit betekent dat de juistheid van het afgegeven label sterk afhankelijk is van de oprechtheid van de woningeigenaar. De laagdrempeligheid levert in de praktijk dus risico's op voor de betrouwbaarheid van het label. Lees verder in hoofdstuk 2.

Effect energielabel vooralsnog gering

Uit een enquête die wij onder huiseigenaren hebben gehouden blijkt dat het effect van het energielabel vooralsnog gering is: het label biedt huiseigenaren weinig inzicht in de energiezuinigheid van een woning en het label zet niet aan tot het treffen van extra energiebesparende maatregelen. Lees verder in hoofdstuk 3.

Aanbevelingen voor een beter energielabel

Wij doen de minister voor WenR de aanbeveling om maatregelen te nemen om de betrouwbaarheid van het energielabel te verbeteren. Dit kan bijvoorbeeld door meer dan tien toetspunten te kiezen, door het aantal te bewijzen maatregelen te verhogen (minder vrijstellingen) en door toezicht te houden op de kwaliteit.

1 Wanneer we in dit rapport spreken over 'het ministerie' doelen we op het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), dat de ambtelijke ondersteuning van de minister voor WenR verzorgt.

Ook doen we de minister de aanbeveling om over één of twee jaar een vervolgonderzoek uit te voeren om te kijken of huiseigenaren meer waarde gaan toekennen aan het energielabel. Daarbij bevelen wij aan om dit vervolgonderzoek zo in te richten dat niet alleen wordt getoetst of het energielabel werkt of niet, maar ook wat de redenen zijn. Zo kan - als blijkt dat de effecten ook op de langere termijn nog steeds gering zijn - worden overwogen om de regeling aan te passen.

Reactie minister voor WenR en nawoord Algemene Rekenkamer

De minister voor WenR heeft op 25 april 2016 gereageerd op ons conceptrapport. Hij schrijft dat de Tweede Kamer, na het verwerpen van het wetsvoorstel 'Kenbaarheid energieprestatie gebouwen in 2012', drie moties heeft aangenomen die erop zijn gericht de administratieve lasten en de complexiteit van het aanvragen van het energielabel voor de burger te verminderen.[2] Dit heeft volgens de minister geresulteerd in een vereenvoudigd energielabel.
De minister voor WenR deelt onze constatering dat de betrouwbaarheid van het energielabel verder kan worden verbeterd. De minister geeft aan dat het vergroten van het aantal toetspunten of het aantal bewijzen voor het energielabel hogere administratieve lasten en ontwikkelingskosten met zich mee zal brengen. Dit hoeft volgens de minister niet te betekenen dat de betrouwbaarheid automatisch toeneemt.
Over het toezicht geeft de minister aan dat de Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT) naar verwachting in mei 2016 met de controles op erkend deskundigen gaat beginnen.
Tot slot onderkent de minister het belang van het monitoren van de effecten van het energielabel. Hij zegt toe om in 2017 een vervolgonderzoek naar de effecten en de achterliggende redenen te laten uitvoeren.

De toezeggingen die de minister voor WenR doet om de kwaliteit van het energielabel te versterken zijn beperkt. De minister geeft aan dat de meer ingrijpende maatregelen zoals wij die aanbevelen niet gewenst zijn omdat deze hogere administratieve lasten en ontwikkelingskosten met zich meebrengen. Wij achten de afweging tussen die lasten en de betrouwbaarheid van het energielabel een zaak tussen minister en parlement.

2
Tweede Kamer, 2012a; 2012b; 2012c.

1 Over dit onderzoek

1.1 Over de reeks 'Inzicht in beleidsresultaten'

In ons Verantwoordingsonderzoek (VO) doen we elk jaar onderzoek naar beleidsresultaten. Dit jaar doen we in het VO onderzoek naar de volgende vijf thema's:

- de exploitatie van de Betuweroute;
- het energielabel voor koopwoningen;
- de fiscale regeling voor experts uit het buitenland (30%-regeling);
- de landelijke prioriteiten voor de politie;
- de re-integratie van oudere werklozen.

Voor elk thema beantwoorden we in ieder geval de volgende vragen:

- Wat is het beleid en wie is verantwoordelijk?
- Hoeveel geld wordt hieraan uitgegeven?
- Wat is bekend over de resultaten (prestaties, effecten, doelmatigheid) van het beleid?
- Is de Tweede Kamer in begroting, jaarverslag of andere Kamerstukken voldoende geïnformeerd door de betrokken bewindspersonen over de resultaten en de uitgaven?

Het voorliggende rapport over het energielabel voor koopwoningen vormt een bijlage bij ons VO naar begrotingshoofdstuk XVIII, Wonen en Rijksdienst.

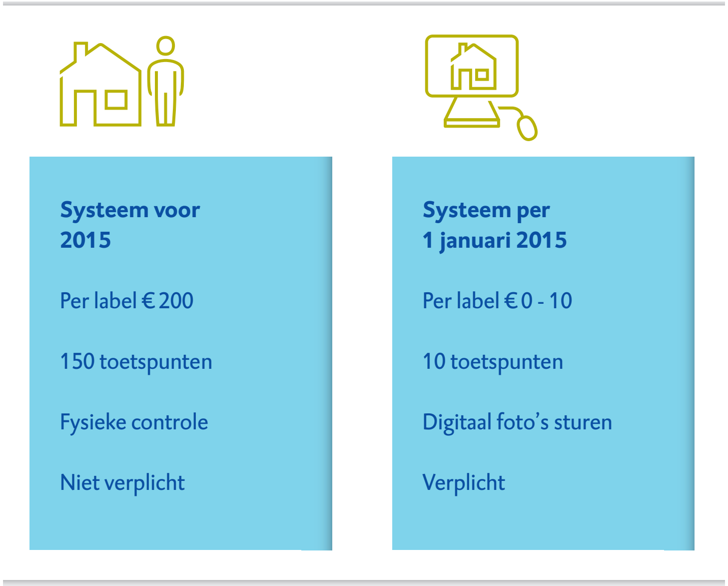
1.2 Het energielabel voor koopwoningen

Een energielabel dat aan een woning is toegekend laat zien hoe energiezuinig de woning is. Er zijn zeven labelklassen, variërend van A (zeer zuinig) tot G (zeer onzuinig).

Europese richtlijn
Het Nederlandse energielabel voor koopwoningen is in 2008 ingevoerd. Nederland moest het label invoeren op grond van de *Energy Performance of Buildings Directive* (EPBD-richtlijn), oftewel de Europese richtlijn voor energieprestaties van gebouwen.
De EPBD-richtlijn is ingesteld om de energie-efficiency van gebouwen binnen de EU te verbeteren. Dit is van belang met het oog op de doelen van het Europese klimaatbeleid: tussen 1990 en 2020 moet de uitstoot van broeikasgassen verminderen met 20%. Aangezien gebouwen 40% van het totale energieverbruik binnen de EU voor hun rekening nemen, is het noodzakelijk dat het energieverbruik in gebouwen - en dus ook in woningen - afneemt.

Toetsingssysteem
We maken in dit rapport onderscheid tussen het oude toetsingssysteem en het nieuwe toetsingssysteem. Het in 2008 ingevoerde energielabel kende een ander toetsingssysteem dan het huidige energielabel. Het oude systeem gold van 2008 tot en met 2014. Vanaf 2015 ging Nederland over op een nieuw systeem. De EU vereiste een meer verplichtend energielabel. De Tweede Kamer wilde een laagdrempelig label. Zoals weergegeven in figuur 1 heeft Nederland gekozen voor het *doe-het-zelf-energielabel* waardoor het zeer eenvoudig is geworden om een energielabel aan te vragen.

Figuur 1 Nederland kiest voor het doe-het-zelf-energielabel

Het oude toetsingssysteem: fysieke controle op 150 punten

Het toetsingssysteem van het oorspronkelijke energielabel dat in 2008 het licht zag, werkte als volgt: een huiseigenaar vroeg een energielabel aan. Een erkend deskundige voerde een fysieke controle in de woning uit op 150 toetspunten. Op grond van de toetsing werd een label uit de reeks A tot en met G toegekend. De aanwezigheid van een energielabel bij de verkoop van een woning was niet verplicht; koper en verkoper konden onderling afspreken dat zij afzagen van een label. In de periode 2008-2014 had 15 tot 20% van de huizen die werden verkocht een energielabel.

Het nieuwe toetsingssysteem: controle op afstand op tien punten

In 2010 werd de Europese EPBD-richtlijn herzien. Dit had tot gevolg dat de minister voor WenR het energielabel een meer verplichtend karakter moest geven. In 2012 stuurde hij een wetsvoorstel hiertoe naar de Tweede Kamer. Dit voorstel werd door de Kamer verworpen omdat het toetsingssysteem te complex zou zijn en te veel administratieve lasten voor huiseigenaren zou opleveren.

De minister heeft toen het voorstel op twee aspecten aangepast. De 150 toetspunten werden vervangen door tien toetspunten en de fysieke controle werd vervangen door een controle op afstand, via een webtool. Het aangepaste voorstel werd door de Kamer aangenomen en het nieuwe beleid trad per 1 januari 2015 in werking.

Stapsgewijze registratie: voorlopig en definitief energielabel

De rijksoverheid heeft ervoor gekozen de implementatie van het energielabel in twee stappen te laten verlopen: eerst krijgen huiseigenaren een voorlopig label toegestuurd, dat deels is gebaseerd op schattingen. Vervolgens kunnen zij dit label op een door hen gewenst moment laten omzetten in een definitief label, dat gebaseerd is op een toetsing van de individuele woning.

Het voorlopig energielabel

In januari en februari 2015 hebben alle huiseigenaren die nog geen energielabel hadden, een voorlopig energielabel toegestuurd gekregen; het betrof hier bijna 5 miljoen labels. De klasse van het voorlopige label is bepaald op grond van een aantal openbare gegevens van de woning (zoals het bouwjaar, het woningtype en de woonoppervlakte)

en op grond van een aantal gefundeerde aannames3[3] over energiebesparende kenmerken waaraan woningen van een bepaald type en uit een bepaald jaar doorgaans voldoen.

Het definitieve energielabel

Elke huiseigenaar die zijn/haar huis wil verkopen of verhuren moet beschikken over een definitief energielabel. Het definitieve energielabel wordt bepaald aan de hand van de basisgegevens bouwjaar, woningtype en woonoppervlakte, aangevuld met tien toetspunten die betrekking hebben op thermische aspecten van de woning: de beglazing in de leefruimte en de slaapruimte, de isolatie van de gevel, het dak en de vloer, het type verwarmingstoestel, het type ventilatiesysteem en de aanwezigheid van een tapwatertoestel, een zonneboiler en/of zonnepanelen.

De huiseigenaar moet bij de aanvraag van het definitieve energielabel via de webtool www.energielabelvoorwoningen.nl een aantal stappen doorlopen. Hij/zij moet:

- de kenmerken van zijn/haar woning zoals deze in het systeem staan controleren en waar nodig aanpassen;
- digitaal bewijsmateriaal aanleveren voor energiebesparende kenmerken van de woning, zoals foto's en facturen (het systeem geeft aan op welke toetspunten bewijs moet worden geleverd en hoe dat bewijs eruit moet zien);
- een erkend deskundige selecteren die de aanvraag beoordeelt.

Het dossier wordt vervolgens digitaal verstuurd naar de gekozen erkend deskundige. Deze beoordeelt het dossier en het bewijsmateriaal op afstand. Als hij/zij de aanvraag goedkeurt wordt het definitieve label geregistreerd in de Energielabeldatabase van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.nl). Het afgegeven label is tien jaar geldig. In 2015 zijn in totaal 515.000 definitieve energielabels geregistreerd.

Financieel belang van het beleid

De invoering van het nieuwe energielabel heeft de overheid in 2014 en 2015 samen € 15 miljoen gekost. In 2016 is het budget afgebouwd tot € 5,3 miljoen.
De kosten voor huiseigenaren bedragen bij benadering gemiddeld € 8,80 per energielabel. Het merendeel van de mensen (66 à 76%) betaalde € 0 tot € 10 voor het energielabel.[4]

Internationale vergelijking

De Europese EPBD-richtlijn, op grond waarvan het energielabel in de gehele EU verplicht is gesteld, is door de EU-lidstaten op verschillende manieren geïmplementeerd. De meeste landen hebben gekozen voor een systeem waarin de klasse van het label wordt bepaald door middel van een fysieke controle van de woning. Zes lidstaten van de EU, te weten Duitsland, Estland, Oostenrijk, Tsjechië, Italië en Polen, hebben net als Nederland gekozen voor een systeem waarin geen controle van de woning zelf plaatsvindt. In Duitsland en Estland wordt de klasse van het label bepaald op basis van het energieverbruik in de woning, waardoor een fysieke controle niet nodig is.

De kosten die huiseigenaren moeten maken om een (definitief) energielabel te verkrijgen, zijn in Nederland lager dan in andere lidstaten. Terwijl in Nederland de meeste erkend deskundigen prijzen rekenen tussen € 0 en € 10, liggen de prijzen in andere EU-lidstaten aanmerkelijk hoger; het gaat in sommige landen om honderden euro's.

3
Deze aannames zijn gebaseerd op het WoonOnderzoek Nederland 2006.

4
Dit zijn de bedragen die huiseigenaren betalen aan de erkend deskundige die de labelaanvraag moet toetsen. Een toelichting op onze berekening is opgenomen in bijlage 1.

Implementatie EPBD-richtlijn

In februari 2016 heeft de Europese Commissie de procedure waarin werd onderzocht of het Nederlandse energielabel voor woningen voldoet aan de Europese regels stopgezet. Nederland voldoet in opzet aan de EPBD-richtlijn: de richtlijn is omgezet in nationale wet- en regelgeving. De Europese Commissie heeft echter nog geen oordeel geveld over de uitvoeringspraktijk van de energielabels (de juistheid van de implementatie).

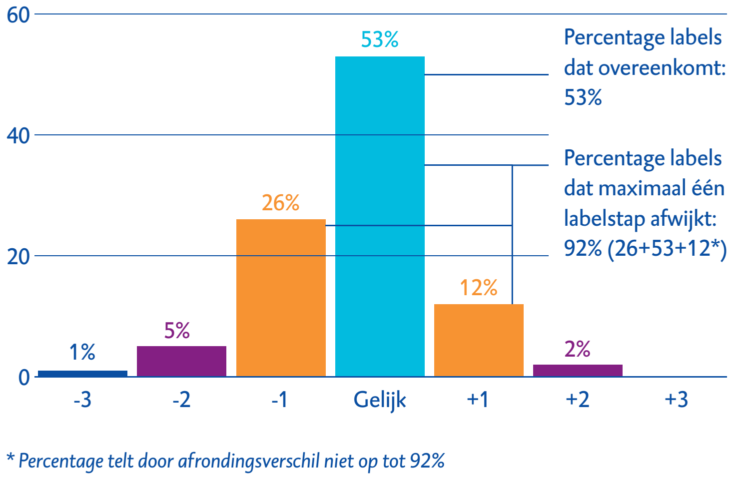
2 Betrouwbaarheid van het energielabel

2.1 Hoe betrouwbaar is het 'doe-het-zelf-energielabel'?

In het nieuwe systeem van energielabels voor woningen is het nog zoeken naar een balans tussen betrouwbaarheid (het energielabel moet kloppen met de werkelijke energiezuinigheid van een woning) en laagdrempeligheid (het verkrijgen van een energielabel moet niet te ingewikkeld zijn voor woningeigenaren). De laagdrempeligheid van het *doe-het-zelf-energielabel* levert in de praktijk risico's op voor de betrouwbaarheid van het label. Het bewijsmateriaal dat huiseigenaren bij aanvraag van een energielabel moeten aanleveren voor aangebrachte energiebesparende maatregelen is zo beperkt, dat het toegekende energielabel kan afwijken van het energielabel dat een woning eigenlijk verdient.

Minder toetspunten: 47% van de woningen krijgt ander label
Het belangrijkste verschil tussen de oude en de nieuwe meetmethode betreft de manier waarop wordt gemeten in welke energiezuinigheidsklasse een woning valt. De 150 toetspunten van het oude systeem zijn in het nieuwe systeem vervangen door tien toetspunten.
Om vast te stellen in hoeverre het beoogde nieuwe systeem aansloot bij het oude systeem, heeft de minister in de eerste maanden van 2014 een inijkstudie laten uitvoeren. Hierbij is onder meer geanalyseerd welke verschillen er in labels van woningen optreden tussen het oude en het nieuwe systeem. Binnen het ministerie werd hierbij het uitgangspunt gehanteerd dat een label voldoende betrouwbaar is als de waarde maximaal één labelstap afwijkt van de labelwaarde die de woning met het oude systeem kreeg. Dat is door het ministerie gehanteerd als randvoorwaarde voor het nieuw te vormen systeem: het aandeel labels dat meer dan één labelstap afwijkt van de labelwaarde op basis van het oude systeem mag niet te groot zijn. Die randvoorwaarde is niet gecommuniceerd met de Tweede Kamer. Overigens heeft het ministerie niet geoperationaliseerd waar de grens zou liggen, dus bij welke afwijking het systeem niet meer acceptabel zou zijn.

Uit een rapportage uit april 2014 bleek dat 47% van alle woningen in Nederland in een andere energielabelklasse valt dan de labelklasse die ze op basis van de oude methode zouden krijgen (DGMR, 25 april 2014). Dit rapport is destijds niet aan de Tweede Kamer gestuurd. Volgens dit rapport houdt 53% van de woningen hetzelfde label, 92% van de woningen krijgt een label dat maximaal één labelstap afwijkt van het label in het vorige systeem (zie figuur 2).

Figuur 2 Percentage woningen dat een gelijk of een ander label krijgt in het nieuwe systeem
Bron: DGMR ingenieurs, 2014

Op 1 juli 2014 vond in de Tweede Kamer met de minister voor WenR een overleg plaats over het energielabel. Hierin uitten diverse Kamerleden hun zorgen over de betrouwbaarheid van het vereenvoudigde energielabel. De minister gaf aan dat deze zorgen in zijn ogen niet terecht zijn:

"Daarnaast hebben we op basis van statistieken getest in hoeverre de bepaling op grond van deze nieuwe methode overeenkomt met de meer exacte bepaling. We hebben kunnen constateren dat in 90% van de gevallen die uitkomsten volstrekt overeenkomen. Dat is volgens mij een zodanige mate van nauwkeurigheid dat je kunt zeggen dat dit een betrouwbaar label is" (Tweede Kamer, 2014).

Uit de eerder genoemde inijkstudie blijkt dat het correcte percentage 53 is. Het percentage van 90 was wel in overeenstemming met het percentage labels dat maximaal één labelstap afwijkt van het oude systeem (92%). Op basis van deze informatie maakte de Tweede Kamer de keuze voor het nieuwe systeem. Dat er grote verschillen in de uitkomst tussen het oude en het nieuwe systeem zijn, betekent dat óf één van die twee systemen niet betrouwbaar is, óf dat beide systemen niet betrouwbaar zijn.
Om tegemoet te komen aan vragen van de Tweede Kamer over de kwaliteit van het energielabel is een second opinion uitgevoerd (Nieman, 2014). Hieruit kwam wederom die afwijking van 53% naar voren. Dit rapport is door de minister wél aan de Tweede Kamer gestuurd, in december 2014. In zijn begeleidende brief aan de Kamer stelt de minister voor WenR:

"Deze bijgevoegde second opinion (...) concludeert dat de aanpassing aan de bepaling van het definitieve energielabel van woningen weloverwogen en voldoende gemotiveerd is."

De minister heeft in zijn begeleidende brief zijn eerdere uitspraak van 90% niet gecorrigeerd en/of toegelicht dat dit percentage betrekking heeft op het aantal labels dat maximaal één labelstap afwijkt van het oude systeem. De Tweede Kamer kon de grote afwijking tussen het oude en het nieuwe systeem dus wel afleiden uit het meegestuurde rapport, maar is hier niet expliciet op gewezen door de minister.

Op 17 maart 2016 stuurde de minister voor WenR de Tweede Kamer een brief waarin hij de Kamer informeerde over een nieuw verschenen onderzoek en wees op de verkeerde informatie in 2014. Opvallend is dat in deze brief de cijfers over de afwijking tussen de twee labels ook niet goed worden weergegeven. In de brief staat: “53% van de energielabels blijft gelijk, **27**% is één labelstap **negatiever** en 12% is één labelstap **positiever**).” Dit moet zijn: “53% van de energielabels blijft gelijk, **26**% is één labelstap **positiever** en 12% is één labelstap **negatiever**).”

Ook heeft het ministerie het rapport uit april 2014 (waaruit blijkt dat 53% van de energielabels gelijk blijft in plaats van de 90% die de minister noemde) in maart 2016 alsnog openbaar gemaakt.

Grotere kans op verkeerde labels door vrijstelling van bewijslast
Om de administratieve lasten voor huiseigenaren nog verder te beperken, heeft de minister voor WenR ervoor gekozen eigenaren van woningen vrijstellingen te geven voor delen van de te bewijzen kenmerken. In principe moet de huiseigenaar voor elk van de tien toetspunten waarop de woning afwijkt van de bouwwaarde aantonen dat deze afwijkt (door het insturen van foto’s, facturen of andere stukken).
Maar afhankelijk van het type woning wordt in het nieuwe systeem aangenomen dat bepaalde maatregelen zijn genomen, zonder dat dit hoeft te worden aangetoond. Hierbij geldt het criterium dat er door het achterwege laten van bewijsmateriaal maximaal één labelklasse verschil mag ontstaan ten opzichte van de labelklasse die werkelijk van toepassing is. Deze vrijstellingen zorgen er dus voor dat een woning die een energielabel B ‘verdient’ ook een label A of een label C kan ontvangen. Dit effect komt boven op het effect dat ontstond door het vervangen van de 150 toetspunten door tien toetspunten.

Minder zekerheid over toetspunten door toetsing op afstand
Ook de toetsing van de woningkenmerken die de energielabelklasse bepalen is in het nieuwe systeem versimpeld. In het oude systeem onderzocht een deskundige de woning ter plaatse op alle relevante kenmerken. In het huidige systeem hoeft de huiseigenaar slechts de energiebesparende maatregelen die in zijn/haar woning zijn getroffen, aannemelijk te maken met foto’s of facturen die hij/zij digitaal aanlevert. Een erkend deskundige toetst vervolgens of dit bewijsmateriaal voldoende aannemelijk is. Het ministerie beschouwt hierbij de koper c.q. diens makelaar als een extra kwaliteitswaarborg. Van hen wordt verwacht dat ze controleren of de door de verkoper vermelde kenmerken waarop het definitieve energielabel is gebaseerd, kloppen.

2.2 Toezicht op energielabel

ILT is nog niet begonnen met toezicht
De Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT) is in opdracht van de minister voor WenR verantwoordelijk voor het toezicht op het energielabel. Sinds 1 januari 2015 handhaaft de ILT wel de verplichting dat een verkoper bij een woningtransactie een definitief energielabel heeft laten registreren. De Inspectie kijkt echter nog niet naar de kwaliteit van de toetsing van de aangeleverde woninginformatie door erkend deskundigen.

Onderzoek van minister voor WenR biedt onvoldoende zekerheid
De minister voor WenR heeft, op aandringen van de Tweede Kamer, zelf een onderzoek uit laten voeren naar de kwaliteit van het energielabel. De uitkomsten zijn op 17 maart

2016 naar de Tweede Kamer gestuurd (WenR, 2016). Voor dit onderzoek zijn fysieke controles uitgevoerd bij 140 woningen die een definitief energielabel hebben gekregen. Met deze fysieke controle is nagegaan of de huiseigenaren de juiste informatie hebben aangeleverd voor het verkrijgen van het energielabel. Een onderzoek naar de juistheid van de aangeleverde woninginformatie is nuttig en nodig om te komen tot een betrouwbaarder energielabel. Wij hebben echter moeten vaststellen dat de opzet van het onderzoek dat de minister voor WenR heeft ingesteld niet voldoet.
Ten eerste bestaat er een risico van selectieve non-respons. Voor het onderzoek werden huiseigenaren namelijk benaderd met de vraag of ze willen meewerken. Zij waren niet verplicht dit te doen. De kans bestaat dat mensen die niet (helemaal) eerlijk zijn geweest in hun aanvraag, eerder geneigd zijn om niet mee te werken. Dit kan de uitkomsten van het onderzoek verstoren.
Ook het aantal van 140 woningen dat in het onderzoek is meegenomen vormt een risico. Een dusdanig kleine steekproef betekent dat de betrouwbaarheid van de uitkomsten laag is. De daadwerkelijke betrouwbaarheid wordt nog lager doordat de steekproef niet willekeurig is, gezien het door ons geconstateerde risico van selectieve non-respons.

Bewijsvoering bij 14% van de labels onterecht goedgekeurd
Omdat er op dit moment nog geen toezicht wordt gehouden op de afgegeven energielabels en de onderliggende bewijzen, hebben wij hiernaar zelf dossieronderzoek gedaan bij een representatieve steekproef van 405 dossiers.[5] Hierbij hebben we onderzocht of de bewijzen die de aanvragers hebben aangeleverd, voldoen aan de normen die het ministerie hieraan stelt. Deze normen zijn omschreven in de handreiking voor erkend deskundigen. Hier staat precies in per toetspunt aan welke eisen het bewijs moet voldoen. Bij 20% van de energielabels[6] hoefde de aanvrager geen bewijsmateriaal aan te leveren, omdat er geen maatregelen in de woning zijn getroffen óf omdat de maatregelen niet meer dan één labelstapverschil zouden opleveren en er daarom vrijstelling voor de bewijslast is gegeven.
Bij de energielabelregistraties waarbij wél bewijsmateriaal vereist was, blijkt dat in 14% van de aanvragen de bewijzen niet voldoen aan de eisen die het ministerie eraan stelt.

Onvoldoende bewijsmateriaal dat niettemin wordt goedgekeurd: pratijkvoorbeelden

- Op een foto die een huiseigenaar heeft aangeleverd om te bewijzen dat in zijn woning sprake is van een voorzet-isolatiemuur van dertig centimeter dikte, is alleen de binnenmuur te zien. Om goed te beoordelen of er daadwerkelijk sprake is van gevelisolatie, is ook een foto nodig van de buitenmuur. Die ontbreekt echter in het aangeleverde materiaal, dat niettemin is goedgekeurd.
- Een foto die is ingestuurd als bewijs voor spouwmuurisolatie toont slechts een stuk buitenmuur waarop te zien is dat de voegen van één klinker lichter van kleur zijn dan de andere voegen. Het zou hier even goed kunnen gaan om een klinker die opnieuw is ingezet. Toch is ook deze foto goedgekeurd.
- Ook zien we dat woningeigenaren foto's van de handleiding van de cv-ketel insturen om te bewijzen dat er een hoogrendementsketel is geplaatst. Ook dit is volgens de eisen van het ministerie niet voldoende om aannemelijk te maken dat er een hoogrendementsketel is geplaatst, toch zijn op basis van dit bewijsmateriaal energielabels geregistreerd.

Andere voorbeelden van bewijsmateriaal dat ten onrechte is goedgekeurd zijn een factuur waarop een ander adres is vermeld dan dat van de woning in kwestie, en een verkoopbrochure die meldt dat "er een cv op de vliering staat" (ingestuurd als bewijs voor de aanwezigheid van een hoogrendementsketel).

5
Onze aanpak lichten we verder toe in de bijlage.

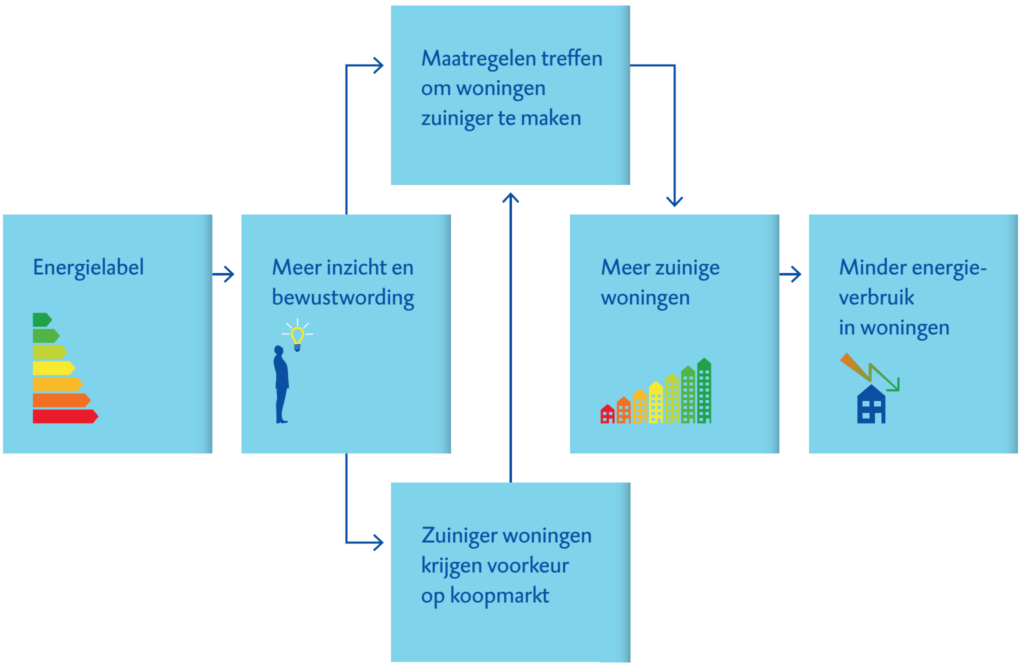
6
Blijkt uit het databestand van RVO.nl van alle energielabels.

2.3 Aanbeveling aan minister voor WenR

Wij bevelen de minister voor WenR aan om maatregelen te treffen om de betrouwbaarheid van het energielabel te verbeteren. Dit kan bijvoorbeeld door meer dan tien toetspunten te kiezen, door het aantal te bewijzen maatregelen te verhogen (minder vrijstellingen) en door toezicht te houden op de kwaliteit.

3 Effectiviteit van het energielabel

Het energielabel is ontwikkeld om (samen met een scala aan andere beleidsinstrumenten) ervoor te zorgen dat woningen energiezuiniger worden. Figuur 3 laat zien op welke manieren het energielabel volgens de minister voor WenR kan bijdragen aan de realisatie van dit doel.

Figuur 3 Hoe het energielabel voor zuiniger woningen moet zorgen*

** Wij hebben deze beleidstheorie gereconstrueerd op basis van beleidsdocumenten en gesprekken met beleidsmedewerkers van de minister voor WenR*

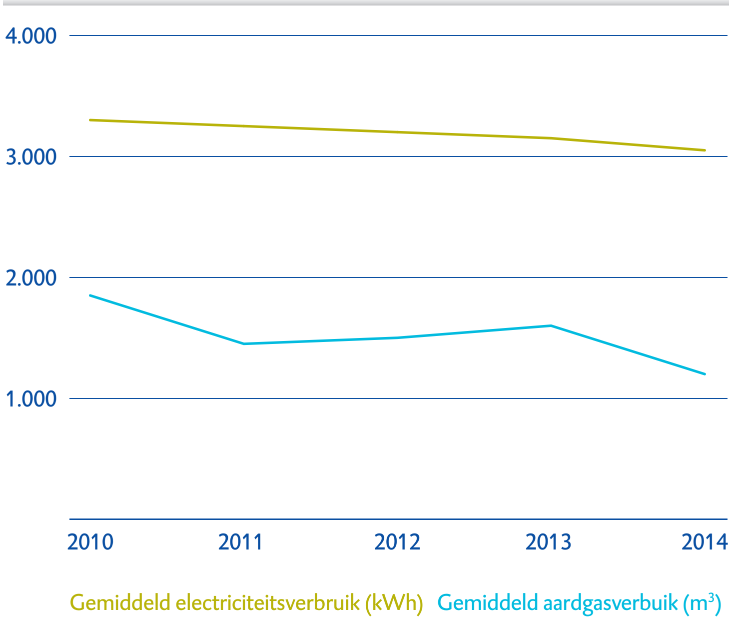
Het inzicht dat het energielabel verschaft in de energiezuinigheid van woningen moet huiseigenaren ertoe aanzetten om energiebesparende maatregelen te treffen en tegelijkertijd huizenkopers stimuleren om energieverbruik te laten meewegen in hun woningkeuze. Het beoogde resultaat is dat er uiteindelijk steeds meer zuinige woningen zijn.

Wij zijn nagegaan hoe de energiezuinigheid van woningen zich ontwikkelt (zie § 3.1 over de doelrealisatie) en in hoeverre het energielabel daaraan bijdraagt (zie § 3.2 over de effectiviteit).

3.1 Worden woningen energiezuiniger?

Energieverbruik in woningen neemt af

Uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat woningen steeds minder energie verbruiken. Het gemiddelde elektriciteitsverbruik in een woning is in de periode 2010-2014 gedaald met 8% en het verbruik van aardgas met 35% (zie figuur 4).

Figuur 4 Verbruik van elektriciteit en aardgas in woningen
Bron: CBS Statline; geraadpleegd op 4 januari 2016

Het energieverbruik in woningen wordt door diverse factoren bepaald: de energiezuinigheid van apparaten, het energiebewustzijn van de bewoners, de energieprijzen, de klimaatinvloeden en de energiezuinigheid van de woningen. De vraag is dus: in hoeverre is de gestage afname van het energieverbruik in woningen te danken aan maatregelen die huiseigenaren hebben getroffen om hun woning energiezuiniger te maken, en in hoeverre is dat weer te danken aan het energielabel?

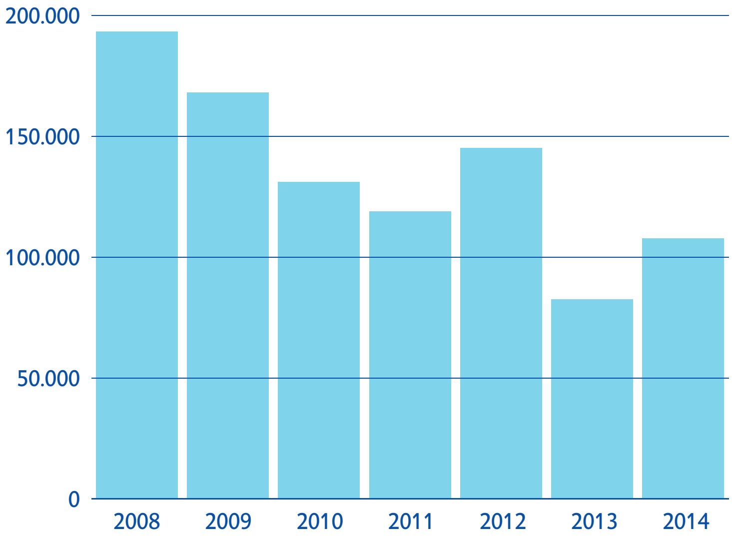
Aantal energiebesparende maatregelen in woningen stijgt niet

De overheid heeft een duidelijke ambitie geformuleerd als het gaat om het aanbrengen van energiebesparende voorzieningen: jaarlijks moet de energielabelklasse van 300.000 bestaande woningen en andere gebouwen minimaal twee stappen vooruitgaan.[7] Woningen met een energielabel F moeten dus uitkomen op een energielabel D, woningen met een energielabel D moeten uitkomen op een energielabel B, enzovoort. Of dit lukt, monitort de overheid aan de hand van het aantal woningen waarin twee of meer maatregelen zijn getroffen.[8]

Figuur 5 op de volgende pagina toont hoeveel huiseigenaren minimaal twee maatregelen trof in een bepaald jaar. Te zien is dat het aantal maatregelen per jaar de afgelopen jaren niet is toegenomen.

7
Er is niet verbijzonderd welk aandeel van die 300.000 'woningen' betreft.

8
De minister voor WenR heeft laten vaststellen dat het aantal woningen waarin twee of meer maatregelen zijn getroffen ongeveer gelijk is aan het aantal woningen dat twee labelstappen maakt.

Figuur 5 Aantal bestaande woningen waarin in één jaar ten minste twee energiebesparende maatregelen zijn genomen
Bron: data GfK-Infomart, aangeleverd door Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

We kunnen uit bovenstaande informatie afleiden dat mensen steeds minder energie gaan verbruiken in hun woning. Tegelijkertijd moeten we vaststellen dat het aantal energiebesparende maatregelen aan woningen nog niet toeneemt.

3.2 Effect van energielabel

Om met het energielabel te zorgen voor zuiniger woningen moet aan de tussendoelen worden voldaan. Het energielabel moet huiseigenaren inzicht bieden in en bewust maken van de energiezuinigheid van de woning en van de mogelijkheden om verbeteringen door te voeren. Dit toegenomen inzicht kan mensen ook daadwerkelijk aanzetten tot het treffen van maatregelen en/of ervoor zorgen dat mensen de energiezuinigheid van een woning meenemen bij de keuze voor een koopwoning.

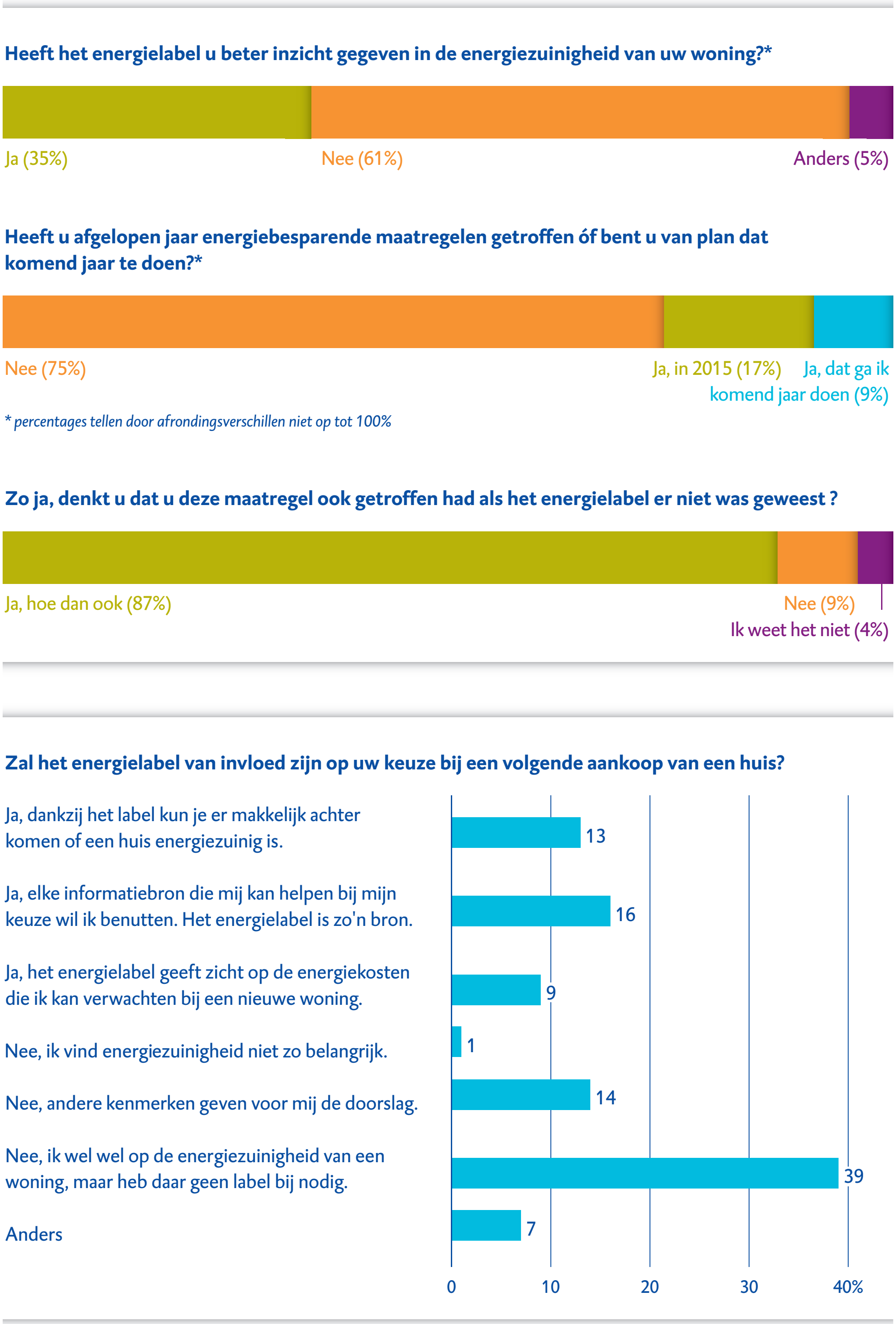
Wij hebben door middel van een enquête onder 700 respondenten onderzocht of het energielabel aan deze voorwaarden voor effectief beleid voldoet:

- Leidt het energielabel tot meer inzicht en bewustwording?
- Worden huiseigenaren door het energielabel aangezet tot het treffen van energiebesparende maatregelen?
- Laten mensen zich bij het bekijken van koopwoningen beïnvloeden door het energielabel?

Op deze manier toetsen we of het beleid kan leiden tot meer zuinige woningen.

Invloed energielabel op huiseigenaar beperkt

De 700 mensen die hebben meegewerkt aan ons onderzoek waren huiseigenaren die in 2015 een definitief energielabel hebben laten vastleggen. Van hen heeft 59% het energielabel aangevraagd omdat ze hun huis te koop wilden zetten. De andere 41% had andere motieven (‘gewoon benieuwd’ of ‘niet eens met het toegekende voorlopige label’). Figuur 6 laat de uitkomsten van ons onderzoek zien.

Figuur 6 Effecten van het energielabel

Invloed energielabel op verkoopsnelheid en prijs onzeker

Uit een onderzoek van TIAS (Brounen, 2011) komt naar voren dat huizen met een 'groen' energielabel (label A, B of C) 2 tot 3% meer geld opleveren en sneller worden verkocht dan vergelijkbare (net zo energiezuinige) woningen zonder een energielabel. Wij moeten op basis van onze bevindingen constateren dat deze conclusie niet met zekerheid kan worden getrokken. In de studie, die verricht is op een moment dat het energielabel nog niet verplicht was, vergelijken de onderzoekers huizen met en zonder energielabel met elkaar. Ze proberen de twee groepen huizen zo vergelijkbaar mogelijk

met elkaar te maken, om zo het verschil in verkoopsnelheid en prijs aan het energielabel te kunnen toeschrijven. Maar hoe vergelijkbaar de groepen werkelijk zijn, is niet vast te stellen. Er kunnen niet-meegewogen factoren zijn geweest die de verkoopsnelheid en het prijsniveau mede hebben bepaald. Dat er in deze context sprake zou zijn van een positief effect van energielabels is dus geenszins zeker.

3.3 Aanbeveling aan minister voor WenR

Wij bevelen de minister voor WenR aan om dit type onderzoek (enquête onder huiseigenaren) over één of twee jaar te herhalen om te kijken of huiseigenaren meer waarde gaan toekennen aan het energielabel. Daarbij bevelen wij aan om dit vervolgonderzoek zo in te richten dat niet alleen wordt getoetst of het energielabel werkt of niet, maar ook wat de redenen zijn. Zo kan - als blijkt dat de effecten ook op de langere termijn nog steeds gering zijn - overwogen worden om de regeling aan te passen.

4 Reactie minister voor WenR en nawoord Algemene Rekenkamer

De minister voor WenR heeft op 25 april 2016 gereageerd op ons conceptrapport. Hieronder geven we zijn reactie verkort weer, gevolgd door ons nawoord. De volledige reactie staat op www.rekenkamer.nl/energielabel-koopwoningen.

4.1 Reactie minister voor WenR

De minister voor WenR schrijft dat de Tweede Kamer, na het verwerpen van het wetsvoorstel Kenbaarheid energieprestatie gebouwen in 2012, drie moties heeft aangenomen die erop zijn gericht om de administratieve lasten en de complexiteit van het aanvragen van het energielabel voor de burger te verminderen.[9] Dit heeft volgens de minister geresulteerd in een vereenvoudigd energielabel. De minister voor WenR deelt onze constatering dat de betrouwbaarheid van het energielabel verder kan worden verbeterd. Bij het vereenvoudigen van het energielabel is het zoeken naar een balans tussen laagdrempeligheid en kwaliteit.
Bij de invoering van het nieuwe systeem is het uitgangspunt geweest dat een label in het nieuwe systeem maximaal één labelstap mag afwijken van een label dat in het oude systeem met de uitgebreide opnamemethode werd gemaakt. Het kwaliteitsniveau van het label is daarmee naar het oordeel van de minister goed genoeg om zijn functie als bewustwordingsinstrument waar te maken. De minister erkent dat het uitgangspunt dat een label in het nieuwe systeem maximaal een labelstap afwijkt niet zo expliciet gecommuniceerd aan de Tweede Kamer.
De minister geeft aan dat uit onderzoek naar de kwaliteit van het energielabel blijkt dat in 86% van de onderzochte gevallen het energielabel na heropname door een deskundige hetzelfde is (WenR, 2016). Om het aantal afwijkende labels te reduceren heeft de minister in 2015 diverse acties ondernomen en in de zojuist aangehaalde genoemde brief uit 2016 heeft hij aangegeven welke verdere acties hij hiertoe zal ondernemen.
De minister geeft aan dat het vergroten van het aantal toetspunten of het aantal bewijzen voor het energielabel hogere administratieve lasten en ontwikkelingskosten met zich mee zal brengen. Daarnaast hoeft dit volgens de minister niet te betekenen dat de betrouwbaarheid automatisch omhoog gaat. Ten aanzien van het toezicht geeft de minister aan dat dit in het huidige systeem al in de praktijk is gebracht: de Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT) houdt toezicht op zowel de aanwezigheid van een definitief energielabel bij oplevering, verkoop of verhuur van een woning als op de kwaliteit van de controles door erkend deskundigen. Naar verwachting begint de ILT in mei met de controles van erkend deskundigen en kunnen bestuurlijke boetes worden uitgedeeld.

Bij onze kritiek op het onderzoek dat WenR heeft laten uitvoeren, geeft de minister aan dat de kans op selectieve non-respons in zijn ogen niet zo groot is als wij aangeven. Het onderzoek laat geen beeld zien van bewuste misleiding of fraude. Er is voor gekozen onderzoek te verrichten bij 140 woningen, omdat hieruit een goed beeld is af te leiden hoe betrouwbaar de labels zijn en welke verbeteringen kunnen worden doorgevoerd om de kwaliteit verder te verbeteren.
Tot slot onderkent de minister het belang van het monitoren van de effecten van het energielabel onder huiseigenaren. Hij volgt hierbij onze aanbeveling op. Zijn verwachting is dat de effecten zullen toenemen naarmate huiseigenaren meer gewend raken

9
Tweede Kamer, 2012a; 2012b; 2012c.

aan het energielabel in het aan- en verkoopproces van een woning. De minister laat daarom in 2017 een vervolgonderzoek naar de effecten en de achterliggende redenen uitvoeren.

4.2 Nawoord Algemene Rekenkamer

De minister doet een aantal concrete toezeggingen. Hij zal het toezicht op de kwaliteit van de energielabels door de ILT laten opstarten en hij zal een vervolgonderzoek gaan doen naar de effecten van het energielabel.

De toezeggingen die de minister doet om de kwaliteit van het energielabel te versterken zijn beperkt. De minister verwijst naar acties in zijn brief (WenR, 2016). Deze acties beperken zich tot het wegnemen van enkele onvolkomenheden in de systematiek van labels aanvragen en toekennen. De minister geeft aan dat de meer ingrijpende maatregelen zoals wij die aanbevelen niet gewenst zijn omdat dit hogere administratieve lasten en ontwikkelingskosten met zich meebrengt. Wij achten de afweging tussen die lasten en de betrouwbaarheid van het energielabel een zaak tussen minister en parlement.

Bijlage 1 Methoden en technieken

Scope
We hebben ons in dit onderzoek specifiek gericht op koopwoningen. Soms zijn deze niet helemaal los te zien van de huurwoningen. Zo bevat de database van RVO.nl zowel de koop- als de huurwoningen, en ook bij de kosten van het beleid lopen koop en huur door elkaar.

Aanpak
Een belangrijk deel van onze bevindingen berust op twee deelonderzoeken:
- dossieronderzoek naar de kwaliteit van de toekenning;
- enquête naar de (intermediaire) effecten.

Dossieronderzoek
Voor het dossieronderzoek hebben we een random steekproef getrokken van 400 dossiers uit de volledige populatie van de ruim 250.000 dossiers van toegekende definitieve energielabels (databestand RVO.nl tot november 2015). Een steekproef van 400 dossiers op een populatie van 250.000 levert voldoende zekerheid op om het percentage dossiers met tekortkomingen te kunnen extrapoleren naar de gehele populatie (met een betrouwbaarheid van 95% en een foutmarge van circa 4,9%). Als normenkader voor deze beoordeling hebben we de handreiking voor erkend deskundigen gebruikt.

Enquête
We hebben een online enquête uitgezet onder mensen die in 2015 een woning hebben laten voorzien van een definitief energielabel. Hiervoor heeft RVO.nl 3.000 woningen random geselecteerd (uit een totale populatie van ruim 250.000 woningen). De 3.000 mensen die voor desbetreffende woning een definitief energielabel hebben aangevraagd, zijn uitgenodigd om deel te nemen aan de online enquête.[10] RVO.nl heeft de steekproef getrokken en de geselecteerde mensen benaderd. In verband met de privacywetgeving mag RVO.nl de persoonsgegevens niet verstrekken aan derden. In totaal zijn 707 mensen begonnen aan de enquête; 696 mensen hebben de enquête volledig afgerond. Zodoende kunnen we er voldoende zeker van zijn dat de uitkomsten binnen de groep van respondenten door te vertalen is naar de totale populatie (met een betrouwbaarheid van 95% en een foutmarge van circa 3,5% (voor de hele range van 707 tot 696 respondenten).

Wij hebben de volgende vragen voorgelegd aan de respondenten:

Toelichting: Deze vragenlijst gaat over de woning waarvoor u in 2015 een definitief label heeft aangevraagd, ook als u inmiddels niet meer eigenaar bent van deze woning.

1. *Waarom heeft u een definitief label aangevraagd?*
- Omdat ik vond dat het voorlopige label niet klopte voor mijn huis.
- Ik was benieuwd naar het definitieve label van mijn woning.
- Anders, namelijk (eventueel toelichten)

10
De aanvragers van het energielabel zijn benaderd. Deze mensen kunnen nog steeds wonen in de betreffende woning, maar ze kunnen de woning inmiddels ook hebben verkocht.

2. *Heeft het definitieve energielabel u beter inzicht gegeven in de energiezuinigheid van uw woning?*
- Ja.
- Nee.
- Anders, namelijk (eventueel toelichting)

3. *Heeft u in 2015 één of meer energiebesparende maatregelen getroffen om uw huis energiezuiniger te maken?*
- Ja, ik heb in 2015 één of meer maatregelen getroffen.
- Nee, maar ik ga komend jaar wel één of meer energiebesparende maatregelen treffen.
- Nee, en ik heb ook geen concrete plannen.

4. *Denkt u dat u deze maatregelen ook getroffen had als het energielabel er niet was geweest?*
- Ja, ik had deze maatregel hoe dan ook getroffen.
- Nee, zonder het label had ik die maatregelen niet getroffen.
- Ik weet het niet, eventueel toelichten

5. *Heeft het energielabel op een andere manier invloed op u gehad?*
- Ja, ik ben door het label wel gaan nadenken over maatregelen die ik kan treffen om energie te besparen (in mijn huidige, vorige óf toekomstige woning).
- Nee, het energielabel heeft voor mij geen toegevoegde waarde.
- Anders, namelijk (eventueel toelichten)

6. *Zal het energielabel van invloed zijn op uw keuze bij een volgende aankoop van een huis?*
- Ja, dankzij het label kun je er makkelijker achter komen of een huis energiezuinig is.
- Ja, elke informatiebron die mij kan helpen bij mijn keuze wil ik benutten. Het energielabel is zo'n bron.
- Ja, het label geeft zicht op de energiekosten die ik kan verwachten bij een nieuwe woning.
- Nee, ik vind energiezuinigheid niet zo belangrijk.
- Nee, andere kenmerken geven voor mij de doorslag.
- Nee, ik let wel op de energiezuinigheid van een woning, maar heb daar geen label bij nodig.
- Anders, namelijk (eventueel toelichten)

7. *Weet u welk voorlopig en definitief label uw woning heeft gekregen?*
- Voorlopig ..
- Definitief ..

Kosten energielabel voor woningeigenaar

Voor het bepalen van de kosten van een gemiddeld energielabel hebben we de uitkomsten van een enquête van Tros Radar gebruikt. Tros Radar heeft in een grootschalige enquête diverse vragen gesteld over het energielabel. Een van die vragen was wat mensen moesten betalen voor de toetsing door de erkend deskundige. Onze benadering leidt tot een totaal aan kosten voor de woningeigenaren van € 2,4 miljoen en een gemiddelde prijs van € 8,80. 66 tot 76% van de mensen betaalde minder dan € 10 voor het energielabel.

Tabel 1 Berekening kosten woningeigenaren

Kosten per label	%	Rekenbasis*	Aantal (afgeleid van totaal aantal van 271.714)	Som
1 tot 3	37	€ 2	100.534	€ 201.068
4 tot 10	29	€ 7	78.797	€ 551.579
11 tot 30	15	€ 21	40.757	€ 855.897
meer dan 30	9	€ 31	24.454	€ 758.074
Weet ik niet meer	10	€ 1	27.171	€ 27.171
	100		271.714	€ 2.393.789

Bron: Algemene Rekenkamer op basis van cijfers Tros Radar, februari 2015.

* Bij de eerste drie categorieën nemen we het gemiddelde om mee te rekenen. Bij de ‘meer dan € 30’-categorie rekenen we met het minimum (om tot een minimum totaal te komen). Bij de ’weet ik niet meer’ categorie nemen we de onderwaarde van € 1. Zo komen we op een conservatieve inschatting. In de laatste twee categorieën kunnen de opgetelde kosten (aanmerkelijk) hoger zijn, waardoor de werkelijk kosten waarschijnlijk (aanmerkelijk) hoger zullen liggen.

Bijlage 2 Normen

In dit onderzoek hebben we de volgende normen gehanteerd:

- De verantwoordelijke bewindspersoon moet inzicht hebben in de beleidsresultaten. Hij/zij moet zicht hebben op het bereik van de doelgroep, de prestaties en de effecten van het beleid.
- De bewindspersoon is verantwoordelijk voor het periodiek onderzoeken van de doeltreffendheid en de doelmatigheid van het beleid (Comptabiliteitswet 2001, artikel 20.2).
- De verantwoordelijke bewindspersoon moet de Tweede Kamer voldoende informeren: relevante en getrouwe weergave (juist (overeenkomend met bron; niet gekleurd), volledig en tijdig), begrijpelijk en vergelijkbaar (voor zover relevant, bijvoorbeeld in de tijd), betrouwbaar, valide.

Deze normen zijn ontleend aan Essentialia van goed openbaar bestuur, waarin wij onze hoofdnormen presenteren (Algemene Rekenkamer, 2005).

Verder hebben we normen gehanteerd uit de volgende wet- en regelgeving:

- de Energy Performance of Buildings Directive (EPBD-richtlijn);
- de Regeling Energieprestaties Gebouwen;
- het Besluit Energieprestaties Gebouwen.

Specifiek voor het dossieronderzoek naar de kwaliteit van de toekenning van de energielabels hebben we de handleiding van RVO.nl als normenkader gebruikt (RVO.nl, 2015).

Literatuur

BK Bouw- en Milieuadviesbureau B.V. (2016). *Onderzoek kwaliteit energielabel.* IJmuiden: eigen beheer.

Brounen & Kok (2011). *On the economics of energy labels in the housing market.* In: Journal of Environmental Economics and Management, 2011. Te raadplegen op http://www.corporate-engagement.com/files/publication/BK_JEEM_2011.pdf.

DGMR Bouw BV (2014). *Vernieuwd energielabel woningbouw; Indeling energielabelklassen vernieuwd energielabel.* Rapport E.2013.1132.00.R004, 25 april 2014. Arnhem: eigen beheer.

Nieman Raadgevende Ingenieurs BV (2014). *Second Opinion Inijking Energielabels; Energielabels woningbouw 2015.* Zwolle: eigen beheer.

RVO.nl (2015). *Handleiding voor de erkend deskundige energielabel woningbouw.* In opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Versie 1.2, juli 2015.

Tros Radar (2015). www.radartv.nl/sites/testpanel/testpanellaatste-uitslagen/uitslag/article/aanvraagprocedure-energielabel-lastig-en-onduidelijk. Geraadpleegd op 16 februari 2016.

Tweede Kamer (2012a). *Wijziging van de Woningwet en enige andere wetten in verband met de implementatie van richtlijn 2010/31/EU van het Europees Parlement en de Raad van 19 mei 2010 betreffende de energieprestatie van gebouwen (Wet kenbaarheid energieprestatie gebouwen.* Motie d.d. 15 november 2012 van de leden Van Toorenburg en Visser over een brandbrief aan de commissie-Stoiber over verlichting administratieve lastendruk. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, 33 124, nr. 22. Den Haag: Sdu.

Tweede Kamer (2012b). *Wijziging van de Woningwet en enige andere wetten in verband met de implementatie van richtlijn 2010/31/EU van het Europees Parlement en de Raad van 19 mei 2010 betreffende de energieprestatie van gebouwen (Wet kenbaarheid energieprestatie gebouwen.* Motie d.d. 15 november 2012 van de leden Van Toorenburg en Visser over het energieprestatiecertificaat. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, 33 124, nr. 24. Den Haag: Sdu.

Tweede Kamer (2012c). *Wijziging van de Woningwet en enige andere wetten in verband met de implementatie van richtlijn 2010/31/EU van het Europees Parlement en de Raad van 19 mei 2010 betreffende de energieprestatie van gebouwen (Wet kenbaarheid energieprestatie gebouwen.* Motie d.d. 15 november 2012 van de leden Van Toorenburg en Visser over vereenvoudiging van het energieprestatiecertificaat. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, 33 124, nr. 25. Den Haag: Sdu.

Tweede Kamer (2014). *Duurzame ontwikkeling en beleid.* Verslag van een Algemeen Overleg met de minister voor WenR d.d. 1 juli 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 30 196, nr. 254. Den Haag: Sdu.

WenR (2016). Duurzame ontwikkeling en beleid. Brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst d.d. 17 maart 2014 over de resultaten van een onderzoek naar het energie-label voor woningen. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015-2016, 30 196, nr. 430. Den Haag: Sdu.

Onderzoeksteam

Dhr. drs. F.J. (Erik) Israël (1e projectleider)
Mw. drs. J. (Jooske) de Sonnaville (2e projectleider)
Mw. drs. C.A. (Cath) van Meurs
Mw. S.J. (Sanne) Trienekens Msc

Voorlichting

Afdeling Communicatie
Postbus 20015
2500 EA Den Haag
telefoon (070) 342 44 00
voorlichting@rekenkamer.nl
www.rekenkamer.nl

Omslag

Ontwerp: Corps Ontwerpers
Foto: ANP / Koen Suyk

Den Haag, mei 2016